

Diyarbakır 1915: Kötülüğün arkeolojisi –

AYHAN AKTAR - *Istanbul* - 01.02.2012, TARAF

**Diyarbakır İçkale’de ç
1915’in bahar aylarında
hapishaneye konup iş
sonra öldürülen Erme
olabilir. O dönemde ya
bu iddiayı doğruluyor**

[+ Share / Save](#) [-](#) [+](#)

**İNGİLİZCE KONUŞMAK İÇİN
ŞART DEĞİL. NASIL MI? Tİ**

Geçen hafta Diyarbakır İçkale’de yapılan arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkan kafatasları ve kemikler kamuoyunu hayli meşgul etti. İlk olarak bunların yakın zamana kadar polis ve jandarma tarafından kullanılan İçkale’deki binalarda JİTEM’in yaptığı yargısız infazlarda ölenlere ait olduğu sanılıyordu. Fakat olay yerinde inceleme yapan Diyarbakır Cumhuriyet Savcılığı Başsavcı Vekili Ahmet Karaca, bu kazılarda bulunan kemik ve kafataslarının faili meçhul cinayetlerin yoğun olduğu 1990’lı yıllara değil, daha eski dönemlere ait olabileceğini vurguluyordu.

İçkale’de incelemelerde bulunan Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay da şunları söylemiş: “Burada çok geniş bir alan ve çok sayıda yapı var. Eğer gerçekten bir katliam merkezi olarak kullanılmışsa elbette biz o acı hatıranın küllenmemesini istemeyiz. Bir biçimde o ibret olsun diye onu da koruyacak olan ve onu gelecek nesillere taşıyacak olan bir düzenlemeyi düşünebiliriz. Ama bu konuda karar vermek için öncelikle Adli Tıp’ın ne

diyeceğini bilmek gerekiyor.”(Vatan, 23 Ocak 2012)

Konu ile ilgili olarak, AKP Diyarbakır Milletvekili Galip Ensarioğlu da şunları söylemiş: “Cezaevinin yapılış tarihi 1880. Bulunan kemikler o tarihten sonraya ait. Mezarlık düzeni içinde tesbit edilmiş değil. Üst üste atılmış cesetler. Ama dışarıdan baktığınız zaman kemikler çok eski döneme ait gibi görünüyor. Cesetlerin üzerinde elbise yok. 90’lı yıllara ait olsa, genelde elbiseleriyle gömüyorlardı... 1910-25 arası benim şahsi tahminim. İstiklal Mahkemeleri’nde binlerce insan sorgulanmadan yargılanmadan idam edilmiş.” (Habertürk, 25 Ocak 2012)

Tomas Mıgırđıçyan’ın raporu

Diyarbakır tarihinde her zaman “devletlu” takımının yerleştiği İçkale’deki eski hapisanenin Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde yapıldığı tahmin ediliyor. Yakın zamana kadar cezaevi olarak kullanılan eski hapishane binasının Diyarbakır’ın yaşadığı katliamların tarihinde özel bir yeri vardır. 1915’teki Ermeni katliamında şehrin Ermeni eşrafı bu hapisaneye doldurulmuş ve daha sonra da katledilmiştir.

1915’te Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu’nda tercüman olarak çalışan Tomas Mıgırđıçyan, 1919 yılında, Kahire’de kaleme aldığı “Diyarbakır Katliamları ve Kürt Mezalimi” başlıklı raporunda, yaşanan terör ve baskıyı ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Rapor, Amerikan Milli Arşivleri’nde bulunmaktadır. Mıgırđıçyan, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinden sonra, İngiliz Konsolosu Monck-Mason ile birlikte 1 Kasım 1914 tarihinde şehri terk etmiştir. Rapor, esas olarak katliamdan kurtulan Diyarbakırlı Ermenilerden Levon Kasapyan ve Tomas Doncuyan’ın tanıklıklarına dayanmaktadır.

Dr. Reşit Bey’in vali olarak atanması

Diyarbakır’da yaşanan katliamların mimarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularından Dr. Reşit

Bey'dir. Diyarbakır'a gelmeden önce Musul Valisi olarak görev yapan Çerkes Reşit Bey, daha Musul'dayken Talat Paşa'ya yolladığı telgrafta şunları yazar: “[Diyarbakır'ın] ehemmiyet-i askeriyesinden ziyade ehemmiyet-i inzıbatîyesini calib-i dikkat görmekteyim. Bu sırada ne yapılırsa kâr sayılacağından Ermenilere karşı en kestirme usulü tatbik etmek fikrindeyim.”

Burada “en kestirme usulden” ne anlamamız gerektiğini, İttihat ve Terakki, Katib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey'in anılarından çıkarabiliriz. Dr. Reşit, 1917 yılında İttihat ve Terakki, Katib-i Umumisi Mithat Şükrü [Bleda] Bey'i ziyaret eder. Ermeni meselesini konuşurlar. Sohbet esnasında, Mithat Şükrü Bey, Dr. Reşit'e şu soruyu sorar: “Siz hekimsiniz ve bir hekim sıfatıyla can kurtarmakla vazifeli bir insansınız. Nasıl oldu da, [Diyarbakır'da] bunca mâsumun sürü sürü yakalanıp ölümün kucağına atılmasına sebep oldunuz?” Doktor Reşit'in Mithat Şükrü Bey'e cevabı, “en kestirme usulün” ne olduğunu açık bir şekilde anlatmaktadır: “(...) Ermeni eşkıyası, bu vatanın bünyesine musallat olmuş birtakım zararlı mikroplardı. Hekimin vazifesi de mikropları öldürmek değil midir?” (Resimli Tarih Mecmuası, 1953, sayfa 2444).

Talat Paşa'nın raporuna göre, Diyarbakır vilayetinde 1914 yılında 56,166 Ermeni bulunuyordu. Raporun kaleme alındığı 1917 yılında, Diyarbakır dışındaki çeşitli şehirlerde bulunan Ermenilerin toplamı da sadece 1,849 kişiydi. Dolayısıyla, Diyarbakır Ermenilerinin % 97'si yok olmuştu. 18 Eylül 1915'te yine Vali Dr. Reşit Bey tarafından merkeze yollanan bir telgrafta, tehcir edilen Diyarbakır Ermenilerine bu kez çevre illerden tehcir edilerek Diyarbakır'dan geçenler de ilave ediliyor ve çöllere yollanan toplam Ermeni nüfusun miktarı 120 bin olarak veriliyordu (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı: 1878-1920. Ankara, 2007, s. 262).

Dr. Reşit Bey'in sahneye çıkışı

Tomas Mıgırdıçyan'ın raporuna göre, Dr. Reşit Bey yanında jandarma komutanları Rüştü ve Şakir,

Mektupçu (Vilayet Genel Sekreteri) Bedri Bey ve 50'den fazla jandarma eri ile 28 Mart 1915 tarihinde Diyarbakır'a ulaşır. Jandarma erleri içinde şahsen Dr. Reşit'e bağlı olan Çerkes Harun ve çetesi de bulunmaktadır. Şehrin ileri gelenlerinden ve İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır Mebusu Pirinççizâde Feyzi [Pirinççioğlu] Bey tarafından karşılanırlar. Feyzi Bey, 1896'da Ermeni kıyımına katılmış olan Pirinççizâde Arif Bey'in oğlu ve aynı zamanda Ziya Gökalp'in dayısının oğludur.

Aynı günlerde, Talat Paşa yolladığı telgraflarda Ermenilerin bir silahlı ayaklanma girişimi içinde oldukları konusunda bütün valileri uyarıyordu. Diyarbakırlı Mustafa Akif Tütenk'in anılarında, Dr. Reşit Bey'in şehre geldikten sonra şehirde saklanan asker kaçakları, Ermeni mahallesinde gizlenen silahlar ve Talat Paşa'nın şifreli telgraflarında bahsedilen ayaklanma ihtimali konusunda bir "Tahkik Heyeti" oluşturduğunu anlatılmaktadır. Heyetin başkanlığına Albay Cemilpaşazâde Mustafa Nüzhet Bey, Diyarbakır Mebusu Pirinççizâde Feyzi Bey, Vilayet Mektupçusu İbrahim Bedri, Jandarma Komutanı Binbaşı Rüştü, İttihat ve Terakki Katib-i Mes'ulü Yasinzâde Şevki [Ekinci] ve kardeşi Yasinzâde Yahya [Ekinci] beyler, Milli Müdafaa Cemiyeti Başkanı Veli Necdet, Polis Müdürü Memduh, Milis Komutanı Şevki ve Müftüzade Şeref [Uluğ] bulunuyordu.

Gavur Mahallesi'ne baskın

Mıgırdiçyan'ın anlatısına göre, 16 Nisan 1915 cuma günü, Diyarbakır'da Ermenilerin oturduğu Hançepek Mahallesi askerler ve milisler tarafından kuşatılır. Evlerde asker kaçakları ve silah aranır, 300 kişi gözaltına alınır. Asker kaçakları Askerlik Şubesi'ne teslim edilmek yerine, İçkale'deki hapisaneye konurlar.

Üç gün sonra Diyarbakır'daki bütün Ermeni hayır kurumlarının yöneticileri ve Ermeni toplumunun ileri gelenleri toparlanır. 21 nisan günü ise, Taşnak, Hınçak ve Demokratik partilerin başkan ve yöneticileri hapse atılırlar. 1 mayısa geldiğimizde

artık sıra Ermeni toplumunun bütün okumuş insanlarına, tüccarlara, doktorlara, avukatlara, mühendislere, dükkan sahiplerine, devlet memurlarına, hâkimlere, Piskopos Çalgadyan dahil, Katolik, Protestan tüm rahiplere gelmiştir. İçkale'deki hapisane artık adam almamaktadır. Mahkûmlardan bazılarının tırnakları sökülür, falakaya çekilirler. İşkencenin amacı silahların saklandığı yerleri öğrenmek ve ayaklanma planlarını çıkarmaktır. Kapasitesi sınırlı olan hapishanede yaklaşık 1000 kişi bulunmaktadır.

Mıgırdıçyan'ın raporunda Diyarbakır Ermeni cemaatinin ileri gelenlerinin listesi bulunmaktadır. Bütün bu insanlar Diyarbakır Hapishanesi'nde cephanelerin ve ayaklanma planlarının itiraf edilmesi amacıyla inanılmaz işkencelere tabi tutuldular ve can verdiler. Piskopos Mıgırdıç Çalgadyan ise, önce elleri bağlı olarak şehirde gezdirilir, sonra şehrin eşraf ve yöneticilerinin toplandığı Ulucami Avlusu'nda üzerine gaz dökülerek yakılır.

Diyarbakır Ermeni cemaatinin seçkinleri hapishanede iken Dr. Reşit Bey, 21 Mayıs günü Talat Paşa'ya ikinci raporunu yollar: "Ermeni komiteleri hakkındaki tahkikat [ilerledikçe] birçok teşkilat-ı ihtilaliye [ihtilal örgütü] bütün vüzuyla tebeyyün ve tezahür [netleşmekte ve ortaya çıkmaktadır] etmektedir... 18 Mayıs 1915 tarihinden beri de mülhakat [çevrede] ve merkez-i vilayetde 625 muhtelif cins tüfek ve 581 tabanca ve 5544 fişek, birçok âlât-ı câriha [kesici alet] elde edilmiştir."

Dört gün sonra, Talat Paşa'ya yolladığı telgrafta, yollarda silahlı Ermeni komitecilerine rastlandığını ve bu nedenle yol güvenliğinin azaldığını bildirdikten sonra, "Derdest edilen ihtilalcilerin mikdarı heman 1000'i tecavüz etmesine [aşmasına] nazaran, bunların burada uzun müddet taht-ı tevkifde [gözaltında] kalmaları mahzurdan salim olmayacağı gibi tevkifhane de hapishane de istiaf etmemektedir [yetmemektedir]. [Bunların] Diyarbakır'den Musul ve Cizre'ye tağrîb ve teb'îdleri [uzaklaştırılmaları ve sürülmeleri] gerekir" der.

Pirinççizade Feyzi Bey propaganda turunda

Mıgırdıçyan'ın raporuna göre, İttihat ve Terakki Mebusu olan Pirinççizâde Feyzi Bey, 19 Nisan 1915'te Cizre'ye doğru yola çıkar. Yolda uğradığı bütün köy, kasaba ve beldelerde Kürtlere ve diğer Müslüman topluluklara İslamiyet'in gereğini yerine getirmelerini, gavurları ve özellikle Ermenileri genç-yaşlı veya erkek-kadın ayrımı yapmadan kırıma tabi tutmaları gerektiğini anlatır. Genç ve güzel kızların bu kıyımın hariç tutulmasını ve onları nikahlamanın dinen caiz olduğunu vurgular.

Ziyaret ettiği bütün beldelerdeki dini liderler, şeyhler ve imamlar da kendisini destekleyen bir biçimde konuşurlar. Hatta, gavurların hayatının ve karılarının Müslümana helâl olduğu hakkında halka teminat verirler

Pirinççizâde Feyzi Bey, dönüş yolunda Batman ile Hasankeyf arasında Dicle kenarına kurulmuş olan Şikefta Köyü'nde mola verir. Köy, Ramanlı Aşireti reisinin dul eşi Perihan Hanım'ın köyüdür. Perihan'ın büyük oğlu Emin, Rus Cephesi'nde kendi milisleri ile birlikte Kazım Karabekir'in yanında savaşa katılmıştır. Perihan Hanım, Pirinççizâde Feyzi'yi misafir eder. Aslında Feyzi Bey, Perihan Hanım'ın diğer iki oğlu ile ilgilidir. Mustafa ve Ömer çeşitli suçlardan aranmaktadırlar. Ömer, Heso Ağa'yı taammüden öldürmekten suçludur. Mustafa'nın ise ufak tefek vukuatları vardır.

Feyzi Bey, Ramanlı Mustafa ve Ömer'in bazı hizmetler karşılığında vali tarafından affedileceğini annelerine söyler. Onları Diyarbakır'a Vali Dr. Reşit ile görüşmeye davet eder.

Ramanlı Aşireti devrede

Şimdi aynı olayı Ramanlı Emin'in oğlu Hüseyin Demirer'in kitabından takip edelim: Ramanlı Mustafa, Dr. Reşit tarafından son derece sıcak bir biçimde karşılanır. Kahveler içildikten sonra Mustafa af karşılığında valinin nasıl bir hizmet

beklediğini öğrenmek ister. Vali, ağabeyi Emin'in Rus cephesinde savaştığını bildiğini, Ruslara da Ermenilerin yardım ettiğini anlatır. Ayrıca Ermenilerin, Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak gördüklerini, zındık olduklarını, bunları öldürmenin sevap olduğunu belirtir. Müftünün ve diğer şeyhlerin böyle düşündüklerini ilave eder. Mustafa'nın tava geldiğini anlayan Dr. Reşit, Ramanlılardan istediklerini şöyle anlatır: "Bak Ağa! Burada çok zengin Ermeniler var. Sen, kardeşin Ömer ve adamların kelek tedarik edeceksiniz. Aranızda yabancı olmayacak, adamlarınızın ağız çok sıkı olacak... Ben sizlere kabile kabile Ermeni teslim edeceğim. Şayet sizlere sorarlarsa, 'Sizleri Musul'a götürüyoruz' diyeceksiniz... Onları kelekle Dicle üzerinden götüreceksiniz. Kimsenin göremeyeceği bir yere varınca, hepsini öldürüp Dicle'ye atacaksınız... Ne kadar malları varsa adamlarınıza. Ne kadar altın, para ve mücevherat varsa onların yarısı sizin, diğer yarısını da Hilal-i Ahmer'e [Kızılay'a] vermek üzere bana getireceksiniz. Yalnız bu sırrı kimse bilmeyecek, duymayacak." (Hüseyin Demirer, Ha Wer Delal. Ankara, 2008, s. 79)

Ramanlı Mustafa, Vali'ye "Allah, senden razı olsun paşam" dedikten sonra, Dr. Reşit'ten af mektubunu alır. Adamlarından biri ile mektubu kardeşi Ömer'e yollar. O gece, eskiden Adliye Sarayı olarak kullanılan İçkale'deki Vali Konağı'nda ipek çarşafı yataklarda misafir edilirler. Ertesi gün, kelek tedariki için hazırlıklara başlanır.

Listeler hazırlanıyor

Mıgırdiçyan'ın anlatısına göre, o günlerde Pirinçizâde Feyzi Bey, Musul'a keleklerle gönderilecek Ermenilerin ilk kafilesinin listesini hazırlamaktadır. 30 Mayıs pazar günü Diyarbakır Ermeni cemaatinin kaymak tabakasını oluşturan 635 kişi, Mardinkapı Köprüsü önünde bekleyen 25 keleğe bindirilir. Ramanlılar, nehrin akıntısında uzun süre yol aldıktan sonra Şikefte Köyü'nde kelekleri kıyıya çekerek mola verirler. Altı kişilik gruplar halinde köye çıkan Ermeniler önce soyulurlar ve ardından öldürülürler. Cesetleri

Dicle'ye atılır.

Hüseyin Demirer'in anlatımına göre, ikinci günün ikindi sonrasında daha Şikefta Köyü'ne gelmeden önce, iki tarafı sarp ve dağlarla çevrili bir yere varırlar. Burada kelekler kıyıya çekilip mola verildikten sonra yemekler yenir, sazlar çalınır içkiler içilir. Bütün kabile öldürülüp cesetlerin içine taş konarak Dicle'ye atılır. Sonra Ömer ve Mustafa paranın, mücevher ve altınların kendilerine düşen payını evlerine bıraktıktan sonra Dr. Reşit'in payını alıp Diyarbakır'a giderler. Hisselerini kendisine şahsen teslim ederler. İkinci ve üçüncü kabileler de yola çıkar ve aynı kaderi yaşarlar.

Ramanlılar, öldürdükleri Ermenilerin elbiselerini giyip Diyarbakır çarşısında gezinirler. Bu durum, kalan Ermenilerin dikkatini çeker, artık dördüncü kabileden sonra kimse keleklerle Musul'a gitmek istemez. Dr. Reşit, Ramanlı Ömer ve Mustafa'ya artık ayak altından çekilmelerini ve Diyarbakır'a yakın Tilalo Köyü'nde (yeni ismi Karaçalı Köyü) saklanmalarını söyler. Köyde saklanan iki kardeş, Dr. Reşit'in Çerkes fedaileri tarafından öldürülür.

Kıssadan hisse

Sonuç olarak, Diyarbakır İçkale'de yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan kafatası ve kemikler, 1915 yılı bahar aylarında İçkale'deki hapishaneye tıkanan ve "ihtilal planlarını" itiraf etsinler diye işkencede can veren Ermenilere ait olabilir. Tabii ki esas sonuç Adli Tıp Kurumu'nun kafatasları ve kemikler üzerinde yapacağı araştırmadan sonra ortaya çıkacaktır. Ama görebildiğim kadarıyla, Diyarbakır'da devletli takımının her zaman kullandığı İçkale'de yapılacak her kazı kötülüğün arkeolojisi olacaktır.